

II дио

Промоција зборника радова
ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ — 50 ГОДИНА КАСНИЈЕ
(5. март 1998. године, ЦАНУ)

Академик ВЛАДО СТРУГАР

УВОДНА РЕЧ

Поштовани председниче Црногорске академије наука и умјетности,
поштовани колеге академици,
драги гости,

све вас најтоплије поздрављам, сваког појединачно у скупу, са жељом да вам буде пријатно, и важно дакако, лично присуство данашњем представљању историографско-филозофског зборника радова *Друџи свјејџски райџ – 50 љодина касније*.

Овај наслов, поетски срочен и големо упитан, предсказује један проход окосницом скоро читавога 20. века. Узроци Другог светског рата потичу, поред осталог, и из неких исхода Првог светског рата. А последице Другог светског рата, питамо се и данас, јесу ли све довршене, има ли још некоја, неокончана, те засад непреношљива у историју.

О томе и другом има расправа, чланака, огледа, изјава у овом зборнику радова.

Добијен је зборник преко истоименог Научног скупа, одржаног у Подгорици 20, 21. и 22. септембра 1995. године.

О припреми, сазиву и одржавању скупа, потом о приређивању градива за штампу те објављивању двотомног дела, старао се заједнички одбор Црногорске академије наука и умјетности и Српске академије наука и уметности.

Зборник је створен дружевном сарадњом и ауторским учешћем готово целе стотине научника и уметника, у свему, историчара, филозофа, правника, политиколога, социолога, књижевника и зналаца ликовних уметности.

Зборник је двотомна књига; укупно има 1.300 страница, односно 95 ауторских састава; 8 малих прилога у одељку *Ойџварање научноџ скуџа*; говоре 34 беседника у дискусији; 3 изјаве у одељку *Завршине ријечи*; свега научног штива – 14 одељака или глава, с почетним насловом *Јуџославија и свјејџски райџови* и посљедњим насловом *Мјесџто Друџоџ свјејџскоџ райџа у историји*.

Међу радовима овде има неколико прилога – изјава, порука, чланака – штампаних на страним језицима, појединачно на енглеском, руском, македонском, бугарском.

Али пре иједне даље речи о двотомној књизи, дужан сам – по својству председника Одбора за научни скуп и потом уредника зборника радова – пред свима да кажем:

у својем *Предговору*, на почетку Прве књиге, пропустио сам да изричито истакнем допринос професора Бранислава Ковачевића, који је, баш на мој предлог, написао тезе о предмету, наслове саветне за позване на скуп;

такође, изостао је ту и мој запис да је професор Зоран Лакић значајно утицао да се усвоји назив *Друђи свјејски рајџ – 50 година касније*, данас, у светској историографији, вероватно једини овакав прослов, и више нигда поновљив.

Зна се, овим што рекох, не могу исправити пропуст; али преузимам одговорност, и признајем приговор због изостављености очито важнок податка.

Говориће о зборнику радова:

проф. др Зоран Лакић, ванредни члан Црногорске академије наука и умјетности;

проф. др Бранислав Ковачевић, директор Историјског института Црне Горе;

проф. др Момчило Зечевић, ванредни члан Црногорске академије;

пуковник др Славко Вукчевић, директор Војноисторијског института у Београду;

др Ђорђе Борозан, научни сарадник Института за савремену историју у Београду.

Предвиђам да ће нас Зоран Лакић начелно обавестити како је у зборнику радова приказан Други светски рат као човечански одсудно сукобљавање између фашизма односно нацизма с једне стране и земаља либералне демократије и комунистичког Совјетског Савеза с друге стране; указаће нам, верујем, и на данашње напоне обнављаног фашизма 50 година након онога ратног пораза нацистичких освајача Европе.

Поуздано знајмо да ће нам Бранислав Ковачевић саопштити основне податке о борацким снагама, материјалним моћима и људским губицима учесника ратовања у свету од 1939. до 1945. године; и рачунајмо, даће нам пуно објашњење, рекао бих, знаменитог наслова *Друђи свјејски рајџ – 50 година касније*.

Одиста је важно што ће нам Момчило Зечевић споменути значење зборника радова као заједничког остварења двеју академија наука, Црногорске и Српске; одредити у њему степен вишенаучне садржајности; указати и на укрштеност начела историјске науке и прохтева потоње политике кроз повишене реферата; именовати зборник радова за место му негде при ободу или врло видно по средишту читавога опсега историографске литературе о Југославији у Другом светском рату.

Од пуковника Славка Вукечвића очекујемо да нам оцрта стваран учинак Југославије у Другом светском рату; упоредо сложи количник или стави само обрис свеколике особености многостраног учешћа разних војски на југословенским просторима, унутар вишеструко несложних, чак крвно завађених; да спомене и недостајање у зборнику понечега, иначе увек подразумевљивог као састојка војноисторијског приказа ратних збивања.

И претпоставимо да ће нам Ђорђе Борозан гдешто истанчаније, спомињући и неке појединости, приказати како је зборник радова уређиван за штампу; указаће и на битно у разногласју о комунизму, фашизму и грађанској демократији као друштвеним суштинама земаља учесница Другог светског рата; говори нам посве књижевном реченицом и како је својствено филозофији историје.

Хоћу овог трена, врло радо, да вам представим инжењера Светка Рељића који је ликовно обликовао и графички уредио зборник радова. Стручно искусан, предузимљиво се трудио и својски старао да обе књиге буду врсно штампане. И да му се од стране Црногорске академије исказе захвалност, позван је на данашњи скуп; налази се међу нама.

Председништво Црногорске академије решило је:

Чланови Академије који хоће да имају зборник радова, добиће намах обе књиге;

гости Академије који би зажелели зборник, уручиће им се на поклон. Овим начином Академија вам захваљује како за данашње присуство тако и за ваше, махом свију, присуствовање овде ранијим, сличним сазивима и скуповима.

Предвиђам, и препоручујем, да представљање зборника радова траје око 60 минута, дакле, поједини говор да не премаши – 10 минута.

Проф. др ЗОРАН ЛАКИЋ, члан ЦАНУ

ИСТИНОМ О ФАШИЗМУ ПРОТИВ НЕОФАШИЗМА

Наука је објаснила карактер фашизма, вријеме и узроке његове појаве, оцијенивши га као најмрачнију идеологију савремене историје и негацију општецивилизацијских и демократских тековина новије историје човјечанства. Јавио се у кризној ситуацији између два рата, иако коријене вуче прије тога времена. Најавили су га идеологизовани филозофи посљедњих деценија 19. вијека.

Фашизам је увијек и свуда екстремни националистички шовинизам. Собом носи расизам, антисемитизам, национализам и антикомунизам; у организационом погледу има милитирастички организовану партију – са партијском војском и харизматичним вођом.

Основу његове идеологије чинио је и чини рат – да би показао ко је историјски а ко неисторијски народ.

Његови идеолози су зато исмијавали идеале „трајног мира”, који је по њима „простачки”, јер је „са историјске тачке гледано – љубриште” и као такав идеал „ниже расе”. Насупрот таквим оцјенама мира – идеолози фашизма су се залагали и залажу се за рат који је, по њима, „отац свих ствари”. Ода рату досеже кулминацију очу самога рата: „све док у тами севају и светле оштрице, то ће значити: Немачка живи и Немачка неће пропасти”. Од таквих ставова о миру и рату брзо се дошло до – супротстављања једнога народа и једне државе – другоме народу и другој држави. Узрок каснијих ратних конфронтација је тако „откривен” и повод је било лако наћи.

Двотомна књига *II свјејтски рат – 50 година касније* у ствари је Зборник радова са научног скупа из 1995. године, чији су организатори били ЦАНУ и САНУ.

Мислим да је ријеч о једном од најзначајнијих издања наше двије Академије, јер на научан начин указује на фашизам и његову мрачну филозофију, конкретније речено истином о фашизму даје немјерљив допринос борби против неофашизма.

Прво желим да скренем пажњу на катастрофалне посљедице II свјетског рата. У II свјетском рату је била ангажована 61 држава са армијама од 110 милиона. Три континента су била поприште жестоких судара армија и наоружања. Рат је однио најмање 50,000.000 живота: силе Осовине су изгубиле до 10,000.000 војника а 4/5 (четири пута више) – побједничке државе.

Жртва је највише поднијела Пољска (6,0) – 17,3%, затим СССР (20,0) – 14,4%. Југославија је на овој листи била трећа са 1,700.000 – 11,3% становништва.

Рат је покренуо у избјеглиштво 110,000.000 људи, жена и дјеце.

Четрдесет пет милиона људи је било ухапшено, депортовано или расељено.

Десет милиона цивила је одведено у Њемачку на присилни рад.

Најзад да подсетимо да је рат трајао у Европи од 1939. па све до 1945. године.

Посебно су велика страдања претрпјели народи Југославије, о чему говори највећи број прилога овога зборника. Скренућу пажњу само на неке глобалне податке. Привреда наше земље била је уништена, а њена добра опљачкана. Посебно се то односи на духовне вриједности. Већ је речено да су људски губици износили 1,7 милиона људи. Тиме се, наравно, допринос Југославије побједи над фашизмом не исцрпљује. Указаћемо на још неке карактеристике. Због свенародног устанка у Југославији 1941. године, који је прерастао у ослободилачки рат 1941-1945. године, Њемачка је морала одложити почетак свога напада на СССР. Устанак у Југославији 1941. године подстакао је покрет отпора у свим европским земљама. Није било нити једног покрета отпора у европским земљама у којима нијесу партиципирали Југословени. А на заједничком споменику покрету отпора што је подигнут у Кому (Италија) исписане су предсмртне ријечи црногорског родољуба Ратка Жарића, кога су окупатори осудили на смрт и стријељали.

Посебан вид отпора био је и отпор у окупираним градовима. Иако су практично претворени у окупаторска утврђења, живот у њима је био под контролом НОП-а. Организује се бојкот школа и наставе на факултетима, престају да излазе часописи, писци-родољуби не сарађују у гласилима која су под контролом окупатора. Тај духовни отпор подстицајно је дјеловао на друге – да и они слиједе примјере Југословена. Бројни су примјери који потврђују ову оцјену, премда је она понекад зависила и од степена међудржавних односа.

Све то говори да су се Црногорска академија наука и умјетности и Српска академија наука и уметности с великим друштвеним и научним разлогом опредјелиле за овај пројекат.

Друго – желим да подвучем да је 50-годишњица од краја Другог свјетског рата манифестационо обиљежена свуда на планети. Ко је имао више новца – правило је већи спектакл. И овај податак доста говори, када се Други свјетски рат посматра са педесетогодишње дистанце.

Имао сам прилику да учествујем на једном таквом скупу у Берлину 1995. године – управо на Дан побједе 9. маја. Реферати су износили читаву панораму мишљења о томе како назвати тај дан. Било је предлога да то буде Дан Европе, као дан неког помирења. Испада да су историчари дошли у парадоксалну ситуацију да је лакше писати и говорити о томе каква ће нам бити будућност, него свједочити *via facti* каква нам је била прошлост.

У том смислу отворио сам пар кључних питања са релације односа Њемачке и Југославије кроз искуства два свјетска рата: 1) зашто смо увијек били на супротним странама, 2) зашто је окупаторска њемачка одмазда (100 за 1) била примијењена само на Србију и Србе, 3) зашто је ратна штета плаћена свима осим Југославији, 4) зашто се званична Њемачка извинила за почињене злочине и Пољацима, и Французима, и Русима, и Белгијанцима, а зашто то није учинила према Југославији. Подсјетио сам да се од 1993. године јапански премијери, након преузимања дужности – јавно извињавају због злодјела јапанских милитариста у II свјетском рату: „Рат је изазвао бол и патњу народу Јапана и многим азијским земљама... Искрено прихватам ту чињеницу и желим да понудим моје искрено саучешће, уз дубоко кајање – због жртава јапанског милитаризма”.

И јапански цар је изразио саучешће због жртава рата.

И, најзад, зашто се и данас Југославија означава реметилачким фактором мира у Европи. Сматрао сам, како је то напријед речено – да се само истином о фашизму може супротставити лажима растућег неофашизма.

Али, колико је мени познато, ово је једини зборник радова посвећен Другом свјетском рату који је обављен у Европи. То, наравно, чини велику част његовим иницијаторима – издавачима: ЦАНУ и САНУ, учесницима научног скупа, Редакцији, приређивачима овога зборника радова и посебно чини част главном и одговорном уреднику – академику Владу Стругару.

Научна и друштвена вриједност оваквих издања – временом ће надолазити, па би било боље да је тираж био већи.

Треће – Зашто смо инсистирали и на додатном наслову зборника радова – 50 година касније? Педесет година је пристојна дистанца и када је ријеч о доступности архивске грађе, која омогућава бољи увид и објективнији суд. Толика дистанца омогућава смјелији суд о историјском процесу и када се то тиче савремене историје.

Други свјетски рат је заиста завршен – прије 50 година. Фашизам је поражен, али фашистичка идеја није. Њу је много теже поразити. Погледајмо графите у нашим градовима. Често се исписују симболи фашизма. А новине, оне су све пуније текстовима – вијестима о неонацизму. Из броја у број. Прочитаћу само неколико наслова објављених у дневној штампи у овој 1998. години: Полицијска рација у Шведској – ухапшено 300 неонациста; Ухапшен чешки нацистички лидер; из ин-

тервјуа доскорашњег предсједника Хрватске академије знаности и умјетности др Ивана Супека новине извлаче следећи наслов: Туђманов покрет почива на идејама насталим у усташкој емиграцији.

Подсјетимо да су и данас несагледиве посљедице фашистичке тзв. Независне Државе Хрватске, посебно због њене геноцидне политике. Била је то државна карикатура која је на најсвирепији начин, без икаквог стварног повода, уништавала своје грађане. Срби у тзв. НДХ нијесу били политички противник, већ унапријед осуђени „као страном тијелом у бићу хрватског народа“. Тако и Јевреји и Цигани, који су доживјели исту судбину. У том смислу занимљиве су забиљешке њемачког генерала Фон Хорстенауа – Хитлеровог изасланика у Загребу. Он је хрватску политику тога времена окарактерисао као „најокрутнији, најстрашнији догађај у новијој историји, вођен без икаквих принципа, а служио је искључиво за задовољење нељудских инстинкта“. Он даље наставља: „О Хрватима смо ми Аустријанци имали криву представу са којом сам најалост и ја дошао у Загреб 1941... Хрвати су један несрећан народ који никада није знао шта хоће“. Томе треба додати и став аустријског историчара Фридриха Хера, да је све оно што се догодило у Хрватској у то време „последница архаичног фанатизма из преисторијских времена“. Павелић је за њега „јединствена фигура убице XX века“.

Туђманову Хрватску многи у свијету карактеришу као неоусташку државу. Зато се од њега и Хрватске све више захтијева да покажу да данашња Република Хрватска „нема ништа заједничко са истоименом државом из периода рата 1941-1945. године“, да усташе никада нијесу били „прави Хрвати“, већ бескрупулозни злочинци.

Заиста је за даље и дубље проучавање откуда идеја фашизма и у бившим антифашистичким земљама. То је тема за нова истраживања. Посебно када је ријеч о СССР, стубу свих антифашиста и антифашистичке борбе у Другом свјетском рату. Све су гласније захтјеви да се колективно депортују Јевреји у Израел, а они са Кавказа у Турску, као народне штеточине. У томе они виде пут за реализацију слогана „Русија Русима“. Јавно се носе униформе са нацистичким амблемима, уз поклич да нацизму припада будућност, као да се заборавља да је нацистичка идеологија Русе и све Словене видјела искључиво као робље Трећег Рајха. Њихова гласила излазе у тиражу и до 500.000 примјерака! А пред Лењиновим маузолејом на Црвеном тргу у Москви продају се видео-касете са филмовима из нацистичког времена. Руска влада је била приморана да предложи законе којима се забрањују сви нацистички симболи, литература и видео-материјал. Интервенисао је и сам предсједник Јељцин: „Забринут сам да не схватамо да екстремизам за Русију представља стварну пријетњу“. Подсјетио је да је 25 милиона совјетских грађана положило живот у борби против фашизма: „Прије пола вијека наша је земља била та која је спасила свијет од нацизма, али он сада у Русији поново диже главу, трујући младеж... Наша је заједничка

обавеза, у знак сјећања на жртве нацизма, а не допустимо да куга XX вијека поново оживи”.

Према незваничним подацима, и у Канади удобно живи више од 2.000 лица која имају нацистичку прошлост. Како ова врста злочина никада не застаријева, ових дана се и у Канади предузимају енергичне мјере, како би нацисте, иако су „једном ногом у гробу”, стигла заслужена казна. Стара крилатица да је „правда спора али достижна” – још једном је на великој провјери.

Најзад, да кажемо да Аргентина има дугогодишњу репутацију раја за избјегле ратне злочинце. Уточиште у Аргентини су нашли познати злочинци Адолф Ајхман, Јозеф Менгеле – познати по злу „анђео смрти”, затим усташки злочинци Павелић и Артуковић и још много других. И та земља се најзад укључила у гоњење фашистичких злочинаца из Другог свјетског рата. Потписала је споразум са Њемачком, Израелом и САД о размјени информација у вези са хватањем ратних злочинаца, који се можда још крију у овој латиноамеричкој земљи.

И четврто. Поводом прославе 50. годишњице устанка 1941. године, саопштен је податак да је наша историографија обogaћена са 40.000 библиографских јединица у којима се говори о доприносу Југославије побједи над фашизмом у Другом свјетском рату. Тај број је значајно увећан од тада до данас, из чега произлази сљедеће питање: Да ли је о тој теми све речено, и да ли је речена коначна истина? Мој одговор је – нити једно, нити друго. Тако су сматрали и у ЦАНУ и САНУ, зато су и организовали 1995. године научни скуп из кога је произашао овај зборник радова. Да ли је и колико помак направљен овим пројектом – рећи ће наука. Али морамо истаћи да је Зборник наишао и до сада на добар пријем. Неспорно је да је учињен значајни научни искорак. Аутори ових радова су више него до сада слиједили познату Ранкеову премису – да је задатак историје да открива како се што десило и зашто се то десило баш тада и баш на том простору. И ништа више од тога. Зато нема ранијих клишеа у смислу црно-бијелих боја, из чега су временом произашле „бијеле” и „црне” мрље наше историографије. Уочљива је и јасна нота критичности којом се одликује највећи број радова у овом зборнику. Могли бисмо рећи: чак и свих радова, да је испуштено њих седамосам, каквих је сугестија било.

Најзад, и на крају, желим да подвучем да је један дугогодишњи рад успјешно завршен. Наука је подарила друштву волуминозно дјело и оправдала велика средства која су уложена у реализацију овог пројекта.

Проф. др МОМЧИЛО ЗЕЧЕВИЋ, члан ЦАНУ

ЈОШ ЈЕДНА ВРЕДНА КЊИГА О ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Наша историографија је овим двотомним зборником радова са научног скупа *Друзи свјетски рат – 50 година касније* добила једну вредну и необичну књигу. Неуобичајену у нашој историографској продукцији о времену 1941-1945. у више праваца. Почев од тога да су на њеном стварању заједнички радиле две наше академије наука, па до ангажовања истакнутих домаћих и страних стручњака за бројна питања која се односе на Југославију у Другом светском рату. Добијен је један осмишљен, занимљив и широк спектар обрађених тема. Доминирају оне у којима централно место има отпор фашизму, са свим његовим одређењима и последицама на домаћој окупираној и ратној сцени. Живот под окупацијом у Србији, Македонији, Црној Гори, Косову и Метохији, затим положај Срба у Босни, Херцеговини и Хрватској, ратна збивања у земљи, геноцид и ратни губици, значај просвете и културе у отпору фашизму, посебно сâм фашизам као узрочник рата на југословенском тлу – основна су груписања материјала изложеног у овом зборнику. Његову тематску ширину и актуелност потврђују и они прилози који казују о почетном устројству социјалистичке Југославије, о месту Другог светског рата у историји, о Балкану и свету на измаку 20. века. Зборник садржи и значајне прилоге који на интердисциплинаран начин обрађују нека за нас важна питања. Са своје стране подвукао бих вредност оних радова који са идеолошке, религијске, духовне и етичке равни обрађују збивања на нашем простору за време Другог светског рата. Обрада улоге фашизма и католицизма доминира квалитетом научног приступа, почев од првог прилога у Зборнику са насловом „Фашизам и религија”.

У инструктивном и аналитичном Предговору Зборника дате су основне карактеристике његовог садржаја и квалитета. Прецизирана је историјска улога партизана и четника у рату, посебно у односу на анти-

фашистички карактер отпора и његов стварни учинак. За прилоге у Зборнику речено је да садрже обиље историјских података, да преовлађују радови изразите научне вредности, да има и огледа синтетичког маха и опсега. Те оцене су тачне и могле би се још надоградити у позитивном смислу. Сматрам, међутим, да овом приликом треба рећи нешто о Зборнику као огледалу општег стања у нашој историографији, њеном стручном и научном карактеру визави идеолошких и политичких сила у нашем друштву. На претходној Скупштини ЦАНУ имали смо прилику да чујемо једно аргументовано залагање за деполитизовану науку, где је, поред осталог, речено да „права наука не признаје географске границе”, да она „само условно поседује атрибут народне, државне или регионалне припадности”. Да ли је тако у нашој друштвеној науци уопште, посебно у историографији, да ли је тако и у овом нашем зборнику?! На жалост, није. И на његовим страницама, како у појединим рефератима тако и у дискусији, могу се запазити разлике у приступу и оценама појединих догађаја, које су наглашено ваннаучне нарави.

Познато је да је историјска наука по својој природи и карактеру дуготрајан и континуиран спознајни процес, тежња да се досегне оптимално истинита слика о прошлости. Позната су и бројна ограничења која је на томе путу и ка томе циљу спутавају. У свету са богатом и развијеном историографијом обично се сматра да је временска дистанца од 30 година довољна да се открију главни токови или основне карактеристике појединих збивања, независно од тога што се коришћење неких докумената од посебне важности може дуго одлагати. У нашем случају, међутим, показује се да ни временска дистанца од пола века није гаранција за изученост и историографско разрешење неких кључних тема, њихових главних токова и карактеристика, као што је случај управо са важним деловима садржаја и у овом зборнику. Поред успешно остварених настојања да се многе појаве осмисле у узрочно-последичним односима, кроз анализу чињеница и превазилажење реконструктивне историографије, а посебно непоуздане публицистике, остао је уочљив траг традиционалних подела које оптерећују нашу друштвену стварност, као и науку о друштву. Показало се и овом приликом, да идеолошке и политичке конфронтације и даље утичу на историографију, отежавајући да се досегне самокритичка тачка научне објективности, без које нема рационалне друштвене и историјске свести.

Традиција једноумних идеолошких и партијских истина и сектаријанског патриотизма у нас има дубоке корене. Од анахроне православне црквене догме из 13. века, до политичких партија нашега времена, није било простора за демократски дијалог, као основни пут ка објективној спознаји. Тако онемогућени да одговоримо на актуелна национална и друштвена питања свога доба, непрестано се okreћемо прошлости и од ње тражимо подршку за своје сукобе и интересе. Подела народа на верској основи, на вернике и невернике, продубила је раскол у националном бићу, док је инсистирање на верској и националној идентифи-

кацији изопштило велики део људи из српског националног корпуса. Нашим поделема као да се не види крај, а још увек нема националних и државних институција које би их обуздале. Православци и они други, теисти и атеисти, обреновићевци и карађорђевићевци, радикали и либерали, бјелаши и зеленаши, четници и партизани, републиканци и монархисти, великосрби и обични људи, и тако у недоглед, својим старим и новим поделема збуњују свет и себе саме. У све ове невоље наша историографија уноси и свој не мали удео митова и заблуда.

Тако и у овом зборнику има одјека идеолошког, партијског и политичког подешавања прошлости у функцији актуелне борбе за власт. Игнорише се и даље чињеница да су неке оцјене о Другом светском рату у Југославији научно верификоване не само у домаћој већ и међународној историографији. Остале су поделе око проблема и могућности српске националне интеграције, целисходности југословенске државе за српске националне интересе, око улоге СПЦ, четника и партизана, положаја старих и стварања нових нација на југословенском простору итд. Међутим, треба истаћи да је у Зборнику ипак више оних прилога који су својим научним квалитетом успешно надвладали традиционалну нетолеранцију у нашој савременој историографији, посебно њену деградацију и лутање у последњих неколико година владавине најниже врсте параисториографије и њених великонационалних и антикомунистички острашћених протагониста. Са тог становишта, рекао би да је овај зборник, већим делом свога садржаја, указао на пут којим би наша историографија требало да се усмери, не само око даљег изучавања Другог светског рата већ и око осталих кључних тема нашег модерног доба, које је, ипак, највише притиснуто победничком матрицом писања историје. Вредност овога зборника може бити у примеру и иницијативи за расправу о југословенству и искуству заједничке југословенске државе, њеном уређењу, економској, културној и социјалној политици, међунационалним односима, проблему модернизацијских токова у српској политичкој мисли, у држави, друштву и др.

Прошлост не треба мирити, јер то није могуће. Не треба мирити четнике и партизана, или неке друге бивше сукобљене таборе, јер њихових актера и учесника готово да више и нема. Они не могу и кад би хтели да праштају једни другима. Историографија под диктатом политике од њих може направити само мит више за нове поделе и сукобе. Данас је актуелна политичка парола о националном помирењу. Како је до њега могуће доћи, ако историчари нацију прво не помире на папиру, на полицама библиотека. А како то неки од њих уопште могу урадити, ако су до јуче славили петокраку, а данас то исто раде са круном. Превазилажењу злоупотребе прошлости може помоћи објективна, критичка и научна историографија, као и многе друге њој сродне научне дисциплине. То показује великим делом свога садржаја и овај наш зборник. Међутим, до праве научне еманципације од традиционалне злоупотребе историје у нас, доћи ће тек када започнемо расправу о пројектима за будућност, за пут у демократско друштво и грађанску државу.

Проф. др БРАНИСЛАВ КОВАЧЕВИЋ

МУЛТИДИСЦИПЛИНАРНИ ОСВРТ НА ДРУГИ СВЈЕТСКИ РАТ

Господине предсједниче, уважени академици,
поштоване колеге, цијењени посјетиоци,

Данас, послије планетарног лома – рушења Берлинског зида и уједињења Њемачке, урушавања СССР-а, подјеле ЧССР и распада СФРЈ уз бруталне ратове, отварају се нова питања и намећу нове дилеме, који су, колико јуче, сматрани заувјек ријешеним.

Зборник радова *Друѓи свјетски рат – 50 година касније*, о коме говоримо, на одређен начин је мултидисциплинарни поглед еминентних стручњака на вијек који је на измаку. Замишљени над епохом која се завршава са већом неизвјесношћу него што је почела, подсјетићемо се на неке статистичке подаке о Другом свјетском рату и мјесту Југославије у њему.

Други свјетски рат је био први тотални рат у историји човјечанства; у њему су биле ангажоване све људске снаге и материјална средства ратујућих држава. Примјеном нових борбених средстава: авиона – летећих тврђава, летећих бомби, ваздушно-десантних јединица и на крају рата и атомских бомби – повећале су се димензије бојишта и пренесена су ратна дејства у најдубљу позадину ратујућих страна, држава Европе, Азије и Африке.

Рат је трајао шест година и у њему је учествовала 61 држава. Само шест држава остало је неутрално. Рат је вођен на територији 40 земаља. Површина зараћених држава износила је 131,5 милиона km² или 96% свјетске површине. Исти проценат (96%) износи број становника зараћених држава, односно 2,1 милијарде житеља. У оружане снаге мобилисано је 110 милиона људи. Укупан број погинулих по свим основама процијењен је на 55 до 60 милиона, а рањених на 35 милиона. Највећи број жртава чине цивилна лица (66%).

Сва економика зараћених страна била је усмјерена да задовољи потребе фронта. Штете од ратног разарања само у Европи износе 260 милијарди долара, а стварни расходи за вођење рата процијењени су на 1.384 милијарде долара.

Погинулих бораца у рату највише је имао Совјетски Савез – 7,500.000. Укупни губици Совјетског Савеза у људским животима процењују се данас на преко 30 милиона, што значи више од половине укупних жртава Другог свјетског рата. Најновија истраживања још више повећавају ову стравичну бројку. Совјетски Савез је изашао из рата с ореолом великог побједника, који је на олтар слободе свога и других народа положио највише жртава. Совјети су, као и Југословени, бранили живот животима, за разлику од Британаца, Американаца, Француза и других народа. Материјална штета у Совјетском Савезу процијењена је на 2 билиона и 569 милијарди рубаља.

Њемачка, која је покренула рат, имала је 2,850.000 погинулих бораца. Поражена у рату, с обавезом враћања ратне штете и подијељена на два дијела, захваљујући антагонизму побједника брзо се опорављала. Пред крај рата Рузвелтови савјетници су предлагали да се Њемачка подијели на кнежевине, као што је била прије уједињења, или да се цјелокупно становништво Њемачке пресели у Африку, како би добили огромни животни простор и како би својом вредноћом, дисциплином и упорношћу од Африке направили развијени континент.

Кина је у рату имала 2,200.000 жртава, Јапан 1,500.000, Велика Британија 305.000, Италија 300.000, Француска 200.000. Од већих држава, Сједињене Америчке Државе су мобилисале 14 милиона војника, а њени укупни губици на свим фронтима Европе, Азије и Африке износе око 300,000 мртвих, што је добрим дијелом резултат ангажовања у борби моћне технике, која је крчила пут живој сили. Поред тога, на просторима САД нијесу вођене ратне операције, нити су њене територије бомбардоване. САД су од земље дужника изашле из рата као земља повјерилац, увећавши производњу више него троструко.

Од мањих држава процентуално су највише имале Пољска – 6 милиона, или 22% укупног броја становника, и Југославија – са око 1.700.000 жртава. Овдје ваља напоменути да тачан број жртава у Југославији није никада утврђен, чак нијесу ни до данас пописане жртве на тзв. другој страни.

Југославија је изашла из рата са огромним међународним угледам, као четврта војничка сила антихитлеровске коалиције, територијално увећана иако са енормним људским губицима и материјалном штетом, и новим државним системом.

Дуго је у историографији присутно схватање да је Други свјетски рат наставак Првог. Данас се чешће чују мишљења о томе да Други свјетски рат још није завршен и да оно што се догађа у посљедњој деценији XX вијека јесте наставак ратовања.

И пропаст Краљевине Југославије и настанак Нове Југославије (федеративне) је дио тог стравичног судара армада и идеја, које називамо Другим свјетским ратом, када су се на једној страни нашли непомирљиви противници САД, Велика Британија и СССР – носиоци свјетског плутократизма и совјетски комунизам. Ујединила их је опасност од њемачког нацизма, италијанског фашизма и јапанског милитаризма. Зар и распад СФРЈ и напријед наведени подаци о пропасти социјализма није су дио незавршеног процеса који називамо Другим свјетским ратом?

Оно што збуњује многе у свијету јесте чињеница да се данас на сцени налазе све оне снаге које су изгубиле Други свјетски рат, и то у улози моћника – Јапан и Њемачка. Од сила Уједињених народа, Сједињене Америчке Државе су једина свјетска суперсила, док је њихов дојучерашњи супарник – СССР нестао са историјске позорнице. Велика Британија је већ из Другог свјетског рата изашла као земља која је изгубила рат, с обзиром на деколонизацију, распад Царства, ратне дугове. Колонијални народи, у тежњи за слободом, незауоставиво су мијењали структуру Британске империје и отварали пут својој независности.

Према томе, велике економске силе данас, и војне сјутра – Њемачка и Јапан, намећу питање: Да ли је процес – Други свјетски рат заиста завршен? Њемачки економски цин почео је да тестира политичку снагу на југословенском случају, и то веома успјешно.

Очито је да мир није никада тоталан. Увијек се неко с неким бије; физички и друштвени хаос праћен је хаосом у главама. Очито је и то да историја никада није коначна, она се наставља, а ми никако да то схватимо. Ми стално почињемо (више пута у овом вијеку), зато се губи континуитет искуства, управо оно што је услов опстанка и напретка. Стално под утицајем споља, губи се вријеме у вјечитом трагању (идемо мимо свијета), умјесто да се надовеже на сопствена и туђа искуства.

Без жеље за политизацијом историјског процеса који траје читав овај вијек, желим да скренем вашу пажњу и на оно што нам се управо дешава, на једно ишчашено вријеме. До 1989. еволуирали смо унутар хладног рата два супротстављена блока, који су формирали један свијет који је био подијељен на двије утицајне сфере. Најједном се све срушило. Тај геополитички лом заплашио је људе, који су се нашли збуњени тим новим свијетом без зидова, без граница и реда, па су почели да дижу зидове, све уже и уже, око све мањих групација. Својеврсни трибализам све је више ступао на сцену. И, парадоксално, након рушења Берлинског зида, чији је смисао био у томе да поздрави нову еру у којој би зидови били све рјеђи, видимо, напротив, да настају уже и уже баријере. Био је дакле, један тренутак када су сва правила била порушена; реафирмисала су се најстарија правила племена, раса, религија, а да нико не зна којим су се путем провукла. То није зато што су људи жељели да се врати стари свијет, него зато што су били заплашени од тога новог свијета без граница. Догађаји се брзо мијењају. Вријеме брзо про-

лази, па аналитичари немају времена да застану да би разумјели шта значи овај или онај догађај, а историчарима је потребно вријеме.

У том свјетлу гледано, радови објављени у овом зборнику показују да ратови руше основе свијета, помјерају судбоносне линије човјечанства, а на народима и њиховим руководствомима је да то што прије схвате и евентуално предуприједо деструктивни слијед догађаја. А наше враћање прошлости, нарочито ратној, потребно је не само ради саме прошлости и историје већ и ради садашњости и онога чему стремимо. Држим да радови објављени у овом зборнику имају пуну научну оправданост и прагматичну вриједност – мудрима.

Хвала!

Др СЛАВКО ВУКЧЕВИЋ

ПРЕИСПИТИВАЊЕ ДОСАДАШЊИХ ИСТОРИЈСКИХ ЗНАЊА

Поштовани Господине Предсједниче Академије,
даме и господо,

Посебно ми је задовољство и част што ми се указала прилика да заједно са мојим уваженим претходницима говорим о двотомном Зборнику радова са научног скупа „Други свјетски рат – 50 година касније”.

Наслов међународног скупа и објављеног зборника радова „Други свјетски рат – 50 година касније” у организацији Црногорске Академије наука и умјетности и Српске академије наука и уметности, о коме данас говоримо, проистекао је, прије свега, из потребе да се преиспитају досадашња историографска знања и достигнућа о Другом свјетском рату у Југославији 1941-1945. године, односно да се у тумачењу ове прошлости превазиђу субјективна, идеолошка, поларизована тумачења или њихово свођење на свечарски карактер.

Управо, некако након 50 година од догађаја који су се збили, и сазријевају услови да се о њима говори језиком историјске науке без уплива идеологије и политике. Јер, свето правило струке налаже да се историјска наука изграђује врењем и просијавањем свијести генерација историчара, који ће „без људских страхова, неподмитљиво, слободоумно, као заговорници отворености и истине, бити они које ни пристрасност нити понизност не могу довести да некога поштеде или нешто прећуте”.

Књига је, прије свега, резултат тродневног научног скупа одржаног у Подгорици 20-22. септембра 1995. године на коме је поднијето, а потом и објављено, близу стотину научних саопштења и 43 дискусије, чији је значај видљив тек сада, када су се нашли обједињени између корица ове двотомне публикације.

Листајући странице овог обимног зборника радова, читалац се сусријеће са мноштвом емпиријски датих података о готово свим сегментима југословенског друштва, покрета и процеса у Другом свјетском рату и, што је његова посебна вриједност, до сада прећуткиваних или заобилажених историографских цјелина које су од стране званичне политике квалификоване као научно спорне теме.

Објективно, није могуће бавити се обрадом једне историјске појаве као што је Други свјетски рат а да, при томе, његова војна компонента нема наглашени карактер. Са становишта војног фактора веома је значајно да се да објективна оцјена о узроцима Другог свјетског рата, његовом војно-политичком карактеру, оружаним дејствима, сукобу и идеологији интереса зараћених страна, као и о преламању кључних међународних актера који су утицали на усложњавање процеса, покрета уопште, нарочито међу сукобљеним војскама у Југославији. Ту, прије свега, мислим на објективно дате оцјене о везивању за нацифашизам или антифашизам постојећих покрета, њиховој стратегији, тактици, војним облицима организовања.

Аутори су својим радовима назначили, дотакли и отворили не мали број дилема и тиме помогли да се објективније промишљају догађаји и процеси, односно да се да одговор на питање: каквим се данас, пола вијека касније, представља Други свјетски рат у југословенској и свјетској историографији, као и то да се истински одреди историјска вриједност учешћа југословенских народа у њему. То је потребно и зарад одговора на неизбјежно питање: да ли је Други свјетски рат стварно завршен или се и даље наставља, разумије се у преображеним видовима, те ко су у њему побједници, а ко поражени, какве су његове историјске посљедице, како на глобалном, свјетском, европском, тако и на југословенско-балканским просторима. Најзад, остаје и питање да ли су догађаји који су слиједили, поред осталог, посљедица само политичког, а не и свеукупног друштвеног преображаја. По нашем мишљењу, овом публикацијом учињен је напор да се о свему томе достигне релевантна историјска истина, што ће пажљиви читалац моћи да нађе на страницама ове публикације.

Из обиља разноврсне тематике истакао бих неке од цјелина и питања која су унутар њих покренута, као што су: Мјесто другог свјетског рата у историји; Сукобљене војске и покрети на тлу Југославије; Међународни аспекти југословенске антифашистичке борбе; Патриотизам; Издаја; Ратни губици; Злочини и геноцид и њихове посљедице у Југославији; Југославија, окупација, антифашистички отпор и друго.

Ипак, уз све афирмативно, уочава се да ни у овој публикацији нема радова о историјском профилу носилаца различитих националних и идеолошких покрета, њихових најближих сарадника и истакнутих команданата и, коначно, што не рећи, и њихових судбина. Посебно пада у очи – с обзиром на број до 250-400.000 – о припадницима Војске Краљевине Југославије, који су као ратни заробљеници депортовани у не-

мачки Рајх и Италију, нема радова. Сматрамо да би било и од не малог значаја да су се на скупу и у публикацији појавили радови о ставовима НОП-а, Југословенске краљевске владе, НДХ, владе Милана Недића и других – према питањима ратних војних заробљеника. Исти случај је и са затвореницима-логорашима на територији Трећег Рајха након његовог пораза од стране савезника.

Но, без обзира на таква и нека друга питања, општи је утисак да се овај зборник радова у много чему разликује од сличних публикација, како по тематском садржају тако и по квалитету, па се слободно може рећи да ће његова појава привући пажњу и научних радника и шире читалачке публике и, уједно, бити подстицај за савременије бављење историјским процесима у Другом свјетском рату.

Хвала вам.

Др ЂОРЂЕ БОРОЗАН

СУДАР ТРИ МОЋНЕ ИДЕОЛОГИЈЕ

Поштовани предсједниче Црногорске академије наука,
колеге, даме и господо,

Говорити поводом књиге *Други свјетски рат – њедесет година касније* значи у најкраћем размишљати о времену у којем се свијет у посљедњој деценији прве половине XX вијека суочио са сударом три моћне идеолошке доктрине: комунистичком, фашистичко-нацистичком и грађанско-демократском, које су се двадесетих и тридесетих година сучељавале, а у вихору Другог свјетског рата оштро поларизирале на њемачко-италијанско-јапански и совјетско-енглеско-амерички ратни блок.

У овом најдраматичнијем и по посљедицама најтрагичнијем судару и политичком сумрачју идеолошких страсти, мржње и бешчашћа, у којем је звекет оружја и убијања надилазио разум и осјећања начином и количином страсти која се не да потиснути из свијести потоњих генерација, потребно је осврнути се и са одстојања од пет деценија касније видјети смирено и колико је могуће без страсти: шта се доиста десило, зашто и како, колико је ко у тој свјетској калварији поднио људских, материјалних и моралних жртава, те какве су и колике посљедице тог цивилизацијског посрнућа. Други свјетски рат је свакако симбол великих идеала и изневјерених очекивања. Богови рата надвладали су апостолска очекивања да је мирољубивост и социјална правда у интересу свих народа и да ће свијест о томе преовладати већ у овом вијеку. Ратно у људском бићу као инстинкт однијело је превагу над рационалним и у овом вијеку – „вијеку зла” којег се посленици наше струке, ма колико жељели, неће ослободити као времена које треба изнова проучавати и тумачити у дјелима, порукама и опорукама.

Тиме руковођен, научни одбор формулисао је инспиративни наслов научног скупа Други свјетски рат – 50 година касније – поводом којег је сабрао под кров Црногорске академије наука велики број посленика

од којих је 99 саопштило резултате својих радова, тематски распоређених у 14 посебних цјелина овог двотомног зборника који управо представљамо.

Сплетени у ниску поглавља, радови: Југославија и свјетски ратови, виђени кроз суштински смисао уводничарског текста под називом Други свјетски рат – педесет година касније, а затим у низу радова у којима доминирају питања: религије и фашизма, комунизма и фашизма, идеолошких антитеза и синтеза; идеолошке основа Другог свјетског рата; духовне кризе као узрока Другог свјетског рата; етичког погледа на сударе свјетова у XX вијеку; југословенско-совјетских односа; проблема економске компатибилности југословенског простора са Европом; као и теме: Други свјетски рат и унутрашње преуређење Југославије; избјегличка краљевска влада и комунисти и српско питање у свјетлу нових спорења; федералистичке концепције о Југославији; питање антифашизма и колаборационизма; страдање и прогони цивилног становништва; социолошке и демографске промјене настале расељавањем и егзодусом становништва током рата; однос католичке цркве према Југославији; окупациони систем и колаборационистички режими на простору преуређене Југославије; удио просвјете и културе у отпору фашизму; међународни аспекти антифашизма у Југославији; неспоразуми савезника о отварању Другог фронта у Европи; САД и питање Југославије; Југославија у британским политичким визијама; питање геноцида у Југославији; ратни губици; демократска и федеративна Југославија – оцјене и дилеме; Балкан и свијет крајем XX вијека и мјесто Другог свјетског рата у историји. У овако тек набројеним темама, час сплетеним, час расплетеним у ниску идеја, порука и опорук за које се, са мање или више научне инвентивности, идејне, политичке и идеолошке оптерећености (каткад до острашћености, али на срећу у већој и доминантној мјери са порукама које разјашњавају недоумице и упозоравају на стрпљивост и небјежање од историјске реалности, онда и данас).

Можемо мирне савјести рећи да ће читаоци Зборника имати прилике да ауторе ових текстова виде у свим нијансама научне озбиљности, политичке оптерећености, идејне усмјерености, суздржаности и научне сериозности и мисаоности, па и научне недовољности, што саборно казује да узраста обиље разноврсног научног поимања и тумачења о овом великом историјском догађају како у домену постојећих тако и нових сазнања о Другом свјетском рату као феномену који најбоље изражава смисао цивилизацијског суноврата XX вијека. Скуп је свакако био подстицај за прекретницу наше науке у Другом свјетском рату, јер, чини се, праве и потпуне историје о њему још немамо управо због навике да продужавамо и понављамо наша сазнања, упоредимо их и на мјеродаван начин верификујемо спрам других. У обиљу идеја чини се да посебну пажњу привлаче оне које разматрају смисао југословенске револуције и постављају питања њене успјелости. Чини се, међутим, да ка-

тегоријални судови о револуцији са оваквог становишта иду у прилог Дројзеновим схватањима да накнади догађаји дају смисао претходним. По том основу постављало се и питање историјског смисла југословенске револуције 1941-1945. због посљедица рата из 1991. године. Сматрајући је у том контексту историјски неуспјелом, чуло се на овом скупу да се управо будимо под притиском пропале епохе и идеолошких система. Ипак, да ли смо у ситуацији да тако олако мијењамо своја увјерења и да се прилагођавамо новонасталом стању? Југославија се у оба случаја распаладала прво изнутра, а затим је спољни фактор уређивао и преуређивао по свом укусу. Чуло се на овом скупу – револуција није успјела?! Одговор није тако олако дати и историчару то ријетко полази за руком. На сличан начин расправљајући о антифашизму и улози комуниста и комунистичког и четничког покрета у њему, чуло се и прочитаће се у овом зборнику како оба покрета отпора не могу бити полазиште за будућност: партизански зато што је презадојен идеологијом свјетске револуције, а четнички што се није издигао изнад границе да буде додатна снага у идејно-политичкој борби за велику Србију у великој Југославији и што је остао на нивоу колаборације.

Рационална историјска свијест неопходна је за обликовање сазнања народа о себи и другима. У Црној Гори и Србији, као и код других „историјских народа”, историјска свијест је, истовремено, и предност и мана. Наиме, историјска оптерећења често знају бити трагична за мале народе. Савремено искуство је довољно упозорење. Са овог временског одстојања, свјedoци смо посљедица пролетерског интернационализма и незавршених националистичких дилеријума. Многе несреће не могу се објаснити уротом, уклетошћу, судбином, „кућом на сред пута”, пакленом завјером домаћих и страних мрачних сила, јер је то сигуран пут ка новој митоманији.

Није непознато да монархистичка и комунистичко-републиканска, Александрова и Брозова Југославија, нијесу постигле изострен критички суд о себи, рационалну представу о сопственој улози и значају у историјском току XX вијека. Заправо, оне то нијесу постале ни у виђењу савременика, ни у историографији, па ни у званичним политичким пројекцијама. Политички моћници су, као ријетко гдје у свијету, у обије Југославије тражили да муза историје – Клио – ћути док траје њихова власт. Само апологетска историја и њени творци имали су шансу, а за већину историчара Прокопије из Цезареје био је стварни или изнуђени узор. Преко њега историчари су постајали мимикричари с аријадниним концем у рукама, и многим није пошло за руком нити да напишу стварну историју, нити да се из политичког лавиринта извуку. Схватање о негацији стварности или њеном мистификовању уношењем мистериозних појединости у идеолошко-политичке и пропагандне садржаје стварало је у обије Југославије „параисториографију” чији су слојеви дубоки и трагични. Развијајући до максимума с времена на вријеме националну пропаганду, не мали број посленика наше науке, као и срод-

них дисциплина, под видом бриге за народ, у обије Југославије, не ријетко су давали подстицаје мржњи, насиљу и нетрпељивости на етничком, вјерском и националном плану. Штавише, у обије Југославије историчари су неријетко били идеолошки бојовници који су под „маском историчара” подгријавали сукобе горе и од самих пропагандиста. Често су били водеће личности у штабовима политичке и националне пропаганде. Стога смо управо овим поводом у прилици да кажемо да историчари прве и друге Југославије у већој мјери нијесу на нивоу струке којом се баве довољно развили самопоштовање еснафа којем припадају ни на научном ни на образовном плану. Циљ разногласја садржаног у радовима овог зборника управо упозорава да до култа историјске истине није могуће доћи без стрпљивог, упорног и самосвјесног одбацивања идеолошких наплава и вјерско-националних мистификација.

На крају, сматрамо потребним споменути:

За дух толеранције око публиковања овог зборника искрену захвалност и дубоку оданост овим поводом казујемо академику Владу Стругару, предсједнику редакционог одбора и уреднику овог зборника, чијом упорношћу, стрпљивошћу и ријетким даром да сва ова разноврсна и често несагласна штива усагласи и обједини, те несебичношћу и уредничком педантношћу доведе до коначне реализације. Исто тако, благодарност и дубоку захвалност казујемо академику Миомиру Дашићу, који је домаћински бринуо о свему и у ова оскудна времена изнашао средства за публиковање зборника и плаћања ауторских хонорара.

Можемо заиста изразити осјећање поноса и задовољства прегнућем, умјешношћу и несебичном пожртвованошћу уважених академика као и радом организационог, односно редакционог одбора, рецензената и свих који су учествовали у раду током стварања ове књиге.

Свакако захвалност дугујемо Светку Рељићу, ликовно-графичком уреднику, који се несебично трудио да на вријеме, на задовољство и издавача и штампарије, обави бројне послове, самосвојном упорношћу и изразитим смислом за организацију.

На крају, изражавамо свима присутним благодарност и захвалност на пажњи.